

# מחקרי תלמוד

מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים  
מוגשים לפרופ' דוד רוזנטל בהגיעו לגבורות

ד

כרך א

עורכים

יואב רוזנטל

שלמה נאה



המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל  
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים  
ירושלים תשפ"ד

הספר יוצא לאור  
בתמיכת המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים  
ובסיוע הקרן ע"ש סר אייזיק וולפסון

עריכת לשון: שרה פוקס  
עימוד: חנוך ולדנברג

הפצה: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס  
ת"ד 39099, ירושלים 9139002  
טלפון: 658-6659 (02); פקס: 566-0341 (02)  
[www.magnespress.co.il](http://www.magnespress.co.il)

© כל הזכויות שמורות  
ירושלים תשפ"ד / 2023  
מסת"ב 978-965-7147-11-5  
eBook ISBN 978-965-7147-12-2

הדפסה: דפוס אופסט נתן שלמה בע"מ  
נדפס בישראל

## תוכן העניינים

### כרך א

1	הפטרות החגים כמנהג בני ארץ ישראל	בנימין אליצור
49	מסורות מדרש אבודות המשוקעות בפיוטים	שולמית אליצור
79	הבינוני הסביל מִפֶּעַל במשנה	משה בר־אשר
99	תפיסות יסוד בהבנת התלמוד במזרח ובמערב	ירחמיאל ברודי
127	וכי בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה?	יוחנן ברויאר
149	סימנא טבא: על שני מונחים אסטרנומיים	רוני גולדשטיין
169	מסופוטמיים בספרות חז"ל	ושלמה נאה
193	מדוע אבנימוס הגרדי?	יוסף גייגר
203	הדו־שיח בין רוח הקודש וישראל: עיון בתופעת	מנחם כהנא
229	דרדור העריכה הספרותית במדרשי התנאים	עוזי ליבנר
281	מסורת גליות 'הסנהדרין' ותולדות היישוב	לייב מוסקוביץ
309	היהודי בגליל בתקופות הרומית והביזנטית	מרדכי סבתו
349	משהו על ה'לבוד' התלמודי: על שתי	
375	מקבילות חמורות בירושלמי	
	'וּלְקַרְפֵּן הָעֵצִים ... וְלִבְפוֹרִים' (נחמיה	
	יג, לא): בין קורבן העצים לביכורים	
	ובין הלכת חז"ל להלכה הכיתתית	
	ספר הישר לרבנו תם: כ"י ירושלים וגלגוליו	שמחה עמנואל
	'תרגמוניא'	משה עסיס

### כרך ב

399	'אין זה הפסוק בשום מקום': עיון בסוגיית ברכות	עוזיאל פוקס
445	ג ע"ב — ד ע"א ומקבילתה בסנהדרין טז ע"ב	יאיר פורסטנברג
519	תולדות משניות המקדש: למקורותיה	
	של מסכת שקלים ה-ח	
	עילם גוססת: התלמוד הבבלי ויהודי	יקיר פז
	חזיסטן בתקופה הסאסאנית	

	המצוות — בין ישראל לאומות: דינמיקה של רעיונות, אפולוגטיקה, פולמוס ופרשנות	מנחם קיסטר
609		
645	'דברים שעל פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב' נוסח, עריכה ושיבושים בסוגיית בבלי סוטה ג ע"א-ע"ב	אברהם רוזנטל יואב רוזנטל
731		
	'ללמדך' — מבט טרמינולוגי על אופייה של הפרשנות האגרית במדרשי התנאים ועל שורשיה	אסף רוזן-צבי וישי רוזן-צבי
765		
817	רבי בנימין מקמברידג': ראשון חכמי אנגליה	פנחס רוט

## ספר הישר לרבנו תם: כ"י ירושלים וגלגוליו

### שמחה עמנואל

‘הרבה מזיק לספר שהוא מן כתיבות הרבה’  
(מהר"ם מרוטנבורג)<sup>1</sup>

#### א. פתיחה

סופרים רבים בימי הביניים חילקו ביניהם את מלאכת העתקת הספר, ושכיח הוא למצוא שכתב יד אחד נעתק בידי שניים, שלושה ואף יותר סופרים. לעיתים אפשר להכיר כי חלוקת הספר למעתיקים שונים נעשתה מתוך כוונה תחילה, אולי כדי לזרז את מלאכת ההעתקה; ולעיתים אפשר לשער כי תקלה כלשהי הביאה להעברת מלאכת ההעתקה לידיים אחרות. במקרים אחרים אבדו דפים מהספר, ולאחר שנים התגייס סופר אחר להעתיק מחדש את הדפים שאבדו.<sup>2</sup> בדברים שלהלן אבקש לבחון מקרה יוצא דופן של תופעה זו, בכתב היד השלם היחיד של ספר מן המעלה הראשונה – הלוא הוא ספר הישר של רבנו תם. כתב יד זה נידון הרבה על ידי חוקרים ומהדירים, אך למרבה הפלא טרם ניתנה עד כה תשומת לב למורכבות הרבה של כתב היד, שהעתקתו נפסקה לפתע באמצע משפט, וחודשה רק לאחר מאות (!) שנים. בדבריי אעסוק רק בדרך העתקתו של כתב היד, ובמשמעות הרבה שיש לה על הנוסח של החיבור. לא אעסוק כלל בתוכנו של ספר הישר ובדרך היווצרותו. בכל אלו דן בהרחבה רמי ריינר במחקרו על רבנו תם, שראה אור זה עתה.<sup>3</sup>

\* חיבה רבה השפיע עליי דוד רוזנטל, ותחילתה, כך דומני, לפני כארבעים שנה, בקורס ‘בבלי שנה א’ באוניברסיטה העברית בירושלים, כשאמרתי לפניו חידוש קטן על אודות נוסח ספר הישר (ראו להלן, הערה 73). מקווה אני שגם הדברים שלהלן יהיו לו לרצון. המאמר נכתב בשנת תשפ”א במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת י’ פרבשטיין, ירושלים תשע”ד, ב: דפוס קרימונה, עמ’ קפב, סי’ רמז.

2 ראו בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק א, סעיף 5, עמ’ 88–91; ופרק י, עמ’ 383–395.

3 ריינר, רבנו תם, עמ’ 279–299. ראו גם אורבך, בעלי התוספות, עמ’ 93–106.

רבנו תם השתבח בהקדמתו לספר הישר כי "ישרתי בו שמועות הראשונות וגירסות הספרים".<sup>4</sup> אך המהדירים של הספר, וגם חוקרים שעסקו בו, הסכימו כולם כי למרבה האירוניה, ספר הישר שבידינו סובל משיבושים קשים.<sup>5</sup> היאך נוצר מצב עגום זה?

\*

## ב. כתבי היד של ספר הישר: סקירה כללית

ספר הישר של רבנו תם נזכר לא מעט בכתביהם של חכמים בימי הביניים<sup>6</sup> (שציטטו לעיתים אף פסקאות שאינן לפנינו באף עד נוסח של הספר). אך לקראת סוף ימי הביניים התמעט מאוד השימוש בספר מכלי ראשון.<sup>7</sup> כתבי היד של ספר הישר שהגיעו לידינו מעטים הם עד מאוד, ורק אחד מהם — כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°370 — שרד בשלמותו;<sup>8</sup> לפחות כך מקובל היה במחקר עד כה. כ"י ירושלים שימש בסיס לכל המהדורות של ספר הישר שנדפסו עד היום. הספר בשלמותו נדפס לראשונה בווינה תקע"א; חלק החידושים נדפס שוב בידי שמעון שלמה שלזינגר, ולאחרונה נדפס שוב במהדורה מתוקנת על ידי דוד דבליצקי. חלק התשובות נדפס על ידי שרגא פייש רוזנטל, ולאחרונה נדפס אף הוא במהדורה מתוקנת על ידי דבליצקי.<sup>9</sup>

4 סה"י חלק החידושים, [הקדמה], עמ' א.

5 ראו גם להלן, הערה 72.

6 ראו למשל תא-שמע, כנסת מחקרים, עמ' 87-95; סה"י חלק החידושים, מבוא, עמ' 15-17.

7 החיד"א סיכם בקיצור את תולדותיו של ספר הישר, וכתב: "והיה נמצא לראשונים ועד אחרון מהר"י קולון נמצא אתו" (חי"ד אזולאי, שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד, אות י', סעיף טו: רבינו יעקב בר מאיר, דף ל ע"א. לאחר שנים אחדות עלה בידי החיד"א לרכוש כתב יד של ספר הישר, ועל כך ראו להלן). על שימוש של מהר"ק בספר הישר ראו שו"ת מהר"ק, שורש קו, עמ' רטז (= סה"י חלק התשובות, סי' כה); שם, שורש קנ, עמ' קו (= סה"י חלק התשובות, סי' יג). במקום נוסף כתב מהר"ק: "וכן כתב בס' הישר וז"ל ואפי' לא שמשה נמי אומר הש"ר משנ"ץ דתמתין עד יום ה' דגורנין אטו שמשה, עכ"ל" (שו"ת הריב"ש החדשות, סי' לד, עמ' 94; וכך גם בהדפסות חוזרות של התשובה: שאלות ותשובות המיוחסות לריב"ש [בתוך: שו"ת הריב"ש, ב], סי' לד, עמ' צא; שו"ת ופסקי מהר"ק, סי' מט, עמ' 231). דברים אלו אינם נמצאים לפנינו בספר הישר, והם בוודאי משובשים, שהרי רבנו תם לא יכול היה לצטט בספר הישר את דבריו של ר' שמשון משאנץ, שחי שני דורות אחריו. ואכן, בכתב היד שממנו נדפסה התשובה כתוב: 'בס' הניר' (כ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Ms. Or. 4788, דף עד ע"א), והדברים אכן מצויים מילה במילה בחיבור זה (ראו ספר הנייר, עמ' קנב).

8 צילום של כתב היד (וכן של כ"י אוקספורד הנזכר להלן) מצוי באתר Ktiv של הספרייה הלאומית בירושלים.

9 סה"י מהדורת שלזינגר; סה"י חלק החידושים; סה"י חלק התשובות; ספר הישר לרבינו תם, חלק

כל ארבע המהדורות מבוססות על כ"י ירושלים; חלקן מבוססות רק עליו וחלקן השתמשו גם בכתבי יד אחרים.<sup>10</sup>

1. ספר הישר נדפס כאמור לראשונה בווינה בשנת תקע"א. המביא לבית הדפוס היה ר' דניאל פרוסטיץ (לימים אב בית הדין בפרשבורג),<sup>11</sup> והוא הדפיס את הספר מתוך כתב יד שהיה ברשותו של הגביר ר' מנחם מנדל בן אברהם טעבין.<sup>12</sup> טעבין חפץ מזה זמן רב להדפיס את כתב היד, אך חשש להדפיסו בצורה משובשת. רק לאחר זמן, 'בראותו כי כלו ימים רבים מעת כלתה נפשו [...] אז גמר אומר בר"ח תמוז תק"ע' להביא את הספר לדפוס.<sup>13</sup> כבר עמדו חכמים על כך שכתב היד שממנו נדפס הספר הוא כ"י ירושלים.<sup>14</sup> ועוד אשוב לעניין זה להלן, סעיף ד. כאמור, כ"י ירושלים הוא כתב היד היחיד שמחזיק את ספר הישר כולו, מראשיתו ועד סופו.

2. כתב יד נוסף של ספר הישר נזכר ברשימת כתבי יד המוצעים למכירה שנדפסה בסוף ספר חדושי הר"ן על מסכת ראש השנה, ירושלים תרל"א, ושם נכתב: 'ס' הישר לר"ת הגדול ויש בו חידושים ויתירות מאשר באו (באו) בדפוס'. כ"י זה נרכש על ידי יעקב ספיר, והוא מכרו בשנת 1875, עם כתבי יד אחרים שברשימה הנזכרת, לספריית הבודליאנה שבאוקספורד.<sup>15</sup> מספרו של כתב היד שם: Opp. Add. fol. 50 (נויבאואר 2355). לפי תיאורו של מלאכי בית-אריה, נעתק כתב היד בצפון אפריקה בראשית

התשובות, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשפ"א (מהדורה זו יצאה לאור לאחר מסירת המאמר לדפוס ולא השתמשתי בה). מספרי הסימנים וסדרם בשתי המהדורות של חלק החידושים זהים, והם שונים ממספרם ומסדרם בדפוס וינה; וכך הוא גם בשתי המהדורות של חלק התשובות. העתקתו של רוזנטל איננה מדויקת. אף אינני יודע מה פשר דבריו (סה"י חלק התשובות, סי' עא, הערה ב) על 'מקום פנוי עם נקודות בכ"י המורה על חסרון'. בכ"י ירושלים, שם (דף ריג ע"א) אין לא רווח ולא נקודות.

11 ראו עליו סה"י חלק התשובות, מבוא, עמ' VII; קינסטליכר, החתם סופר, עמ' קכג-קכו.  
12 לא מצאתי פרטים רבים על אודותיו. הוא נפטר ביום כ"ו בתשרי תקפ"ה (ווייס, אבני בית היוצר, א, דף י ע"א, סי' כט) והיה אחיו של השתדלן יעקב קאפל טעבין וגיסו של ר' מרדכי בן ר' יהונתן אייבשיץ. חתנו היה ר' יחיאל מיכל קיצע (פינדר). ראו צינץ, גדולת יהונתן, עמ' 191-192. תודתי לרב י"י סטל על עזרתו באיתור המידע.

13 הקדמת המביא לבית הדפוס, בראש הספר. שתי ההסכמות שנדפסו בתחילת הספר — של ר' משה בנעט ושל ר' משה סופר (החתם סופר) — הן משלהי שנת תק"ע.

14 הראשון שהעיר על כך הוא כנראה פליקס, ספר הישר, עמ' קח-קי. ושם תיאור ראשוני קצר של כ"י ירושלים ושל כ"י אוקספורד שייזכר בסמוך. ראו גם אורבך, בעלי התוספות, עמ' 93; סה"י מהדורת שלזינגר, הקדמה, עמ' 7. על דעתו של ש"פ רוזנטל בעניין זה ראו להלן, הערה 91.

15 ראו מדן, קטלוג אוקספורד, עמ' 558, מס' 29090d; ריצ'לר, מורה דרך, עמ' 24.

המאה השש עשרה.<sup>16</sup> כתב היד קטוע ואין בו כלל את חלק התשובות, ואף סופו של חלק החידושים חסר בו.<sup>17</sup> סדר הסימנים בכ"י אוקספורד שונה מזה שבכ"י ירושלים. בידינו גם קטעי גניזה אחדים של ספר הישר בכתובות ספרדיות, וייתכן שחלקם נתלשו מכ"י אוקספורד.<sup>18</sup> ציטוטים אחדים מכתב יד של ספר הישר מובאים בכתביהם של שניים מחכמי תוניס במאות השמונה עשרה והתשע עשרה — ר' יהודה נג'אר<sup>19</sup> ור' דוד בונאן.<sup>20</sup> ואולי עמד לפנייהם כ"י אוקספורד.<sup>21</sup>

3. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1431. כתב היד מחזיק 20 דפים בלבד, ובו רק הסימנים הראשונים של חלק התשובות. כתב יד זה יידון להלן, סעיף ג.

4. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 10361.2 מחזיק דף אחד בלבד, גדול אך פגום. דף זה הוא בכתובה אשכנזית קדומה יחסית, והוא שריד מהטופס היחיד של ספר הישר שהגיע לידינו בכתובה אשכנזית קדומה.<sup>22</sup> הדף מחזיק את סה"י חלק החידושים, אמצע סי' רסז — אמצע סי' רסז (א).<sup>23</sup>

- 16 בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 459.
- 17 כתב היד מסתיים במקביל לסה"י חלק החידושים, אמצע סי' תרנד (= כ"י ירושלים, דף קלב סוף ע"א), והדפים הבאים חסרים.
- 18 ראו בדיוניהם של עדיאל ברויאר והרב דוד דבליצקי בפורום אוצר החכמה: מטפחת סופרים ועיטור סופרים, <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=7&t=28020&start=129>. על קטע גניזה אחד, שבוודאי איננו חלק מכ"י אוקספורד, ראו להלן, ליד הערה 24.
- 19 ר' יהודה נג'אר, חגי יהודה, פיסא תקע"ו, דף מג ע"ג: 'ועתה ראיתי בס' הישר לרבינו תם כ"י שכתב' (= סה"י חלק החידושים, סי' מ, ושם בהערות); שם, דף מד ע"א: 'ועתה ראיתי בס' הישר לר"ת כ"י וז"ל' (= סה"י חלק החידושים, סי' שפג). על חכם זה ראו שפיגל, ר' יהודה נג'אר.
- 20 ר' דוד בונאן, מועד דוד, א, ירושלים תרמ"ז, דף קו ע"ב: 'ומצאתי לר"ת בספר הישר כ"י שפירש וז"ל' (= סה"י חלק החידושים, סי' שפג; סימן זה הובא גם על ידי ר' יהודה נג'אר, ראו בהערה הקודמת); שם, דף קטז תחילת ע"ב (= סה"י חלק החידושים, סי' שעג); שם, דף קמז ע"ב-ע"ג (= סה"י חלק החידושים, סי' שעו). ר' דוד בונאן נפטר בשנת תרט"ו. ראו עליו אברהמי, המנהיגות הרוחנית, עמ' טו-טז, כג.
- 21 ציטוטים מספר הישר מובאים גם בליקוטים מספרות הראשונים למסכת שבועות ולמסכת עבודה זרה, כ"י אוקספורד, בודלי Hunt. 44-45 (נויבאואר 533-534). בראש כתב היד הראשון נכתב 'מסכת שבועות בס"ד. מהרב שלמה לוי' (דף א2) ובראש השני נכתב 'מסכ' ע"ב בס"ד. מהרב משה דתודיל נר"ו' (דף א2); ואת שני האישים אינני יודע לזהות. למרות הכותרות השונות, נראה ששני כתבי היד נעתקו על ידי אדם אחד, בראשית המאה השבע עשרה לערך בכתובה מזרחית (ראו בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 79). לדין ראשוני בטיב הציטוטים שבשני כתבי היד הללו ראו בפורום אוצר החכמה (לעיל, הערה 18).
- 22 בכ"י אשכנזי אחר, שנעתק בשנת 1400 לערך, יש עדות מעניינת על טופס של ספר הישר שמשולבות היו בו תשובות גאוני בבל: 'העתקתי מספר הישר ובו תשובת ר"ת ושאר גאונים,



5. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2572.23 (Mic. 8391). קטע גניזה המחזיק דף אחד, אולי בכתיבה איטלקית. הדף מחזיק את סופה של ההקדמה לספר הישר<sup>24</sup> ולאחר מכן שלושה סימנים, בסדר אחר מזה שבכ"י ירושלים ובכ"י אוקספורד (סה"י חלק החידושים, סי' א, תרצו — תחילת תרצח).<sup>25</sup>

6. טופס של ספר הישר מצוי היה ככל הנראה במצרים במאות השש עשרה והשבע עשרה, ושלושה מחכמי המקום ציטטו ממנו. ראשון שבהם הוא ר' בצלאל אשכנזי (נפטר אחרי שנת 1590), שנולד ונפטר בארץ ישראל אך התגורר ברוב שנותיו במצרים. ספרייה עצומה הייתה לו לר' בצלאל אשכנזי,<sup>26</sup> ובדרך כלל הוא ציטט פעמים רבות בחיבוריו השונים את כתבי היד שהיו לפניו. לא כן עשה ר' בצלאל אשכנזי עם ספר הישר — כפי הנראה הוא ציטט ממנו פעם אחת בלבד, בשיטה מקובצת למסכת חולין.<sup>27</sup> כל שאר הציטוטים מספר הישר שהביא ר' בצלאל אשכנזי הם מכלי שני.<sup>28</sup> החכם השני במצרים שציטט מספר הישר הוא ר' מרדכי בן יהודה הלוי (נולד בשנת 1620 בערך; נפטר בירושלים בשנת 1685).<sup>29</sup> ר' מרדכי הלוי ציטט באחת מתשובותיו קטע ארוך מהקדמתו של רבנו תם לספר הישר.<sup>30</sup> הלשון שהביא ר' מרדכי

וזה לשון התשובה (כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 563 [נויבאואר 1606], דף 94ב). הסופר העתיק שם תשובה אחת בלבד, והיא מקבילה לנדפס אצל ברודי-כהן-שטמפר, אוצר הגאונים בבא בתרא, עמ' 290, סי' תיח. על זמנו של כ"י אוקספורד ראו בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 273–275.

23 לפני סי' רסז (א) כתוב בקטע ניו יורק: 'זה חיד[ש] רב[י]נו במהדורא בתרא'.  
24 הדף מתחיל במלים 'כל מעשה ידיה' (סה"י חלק החידושים, עמ' ה, שו' 10 מלמטה). ההקדמה באה כאן כצורתה בכ"י אוקספורד; ראו על כך להלן, הערה 65.  
25 ראו אברמסון, עניינות בספר הישר, עמ' 246–247; דנציג, קטלוג, עמ' 79. אינני רואה הכרח לומר שסימנים אלו הם חלק מההקדמה; והשוו אברמסון, שם.  
26 ראו טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי.  
27 שיטה מקובצת, חולין, ב ע"א, עמ' לז-לח (= סה"י חלק החידושים, סי' תלד).  
28 חשוב במיוחד הציטוט של סה"י חלק החידושים, סי' תקלד, שמובא בשיטה מקובצת, כריתות ד ע"א (בבלי [דפוס וילנה], כט ע"ב — ל ע"א, השמטות, ס"ק ה; מהדורת י' גולדשטון, בתוך: פרושי הראשונים על מסכת כריתות, בני ברק תשס"ד, עמ' יט-כב). הנוסח שבשיטה מקובצת משובח, ראו בהערות המהדיר לסה"י חלק החידושים, שם. אך הכותב ציין בסוף המובאה: 'ע"ל שהוא תוס' רבינו ברוך כי הוא לשון שלו' — כלומר, הוא הביא את הדברים מכלי שני, ולא החזיק את ספר הישר עצמו. על זהותו של מחבר 'שיטה מקובצת' לסדר קדשים ראו שוחטמן, בנין שלמה.

29 הבלין, רבי אברהם הלוי, עמ' 185–190.  
30 דרכי נעם, ונציה תנ"ז, חלק יורה דעה, סי' כח, דף מו ע"א (העיר על כך אברמסון, עניינות בספר הישר, עמ' 246). ר' עזריה פיג'ו, מחכמי איטליה, הזכיר כבר חמישים שנה קודם לכן את דבריו

הלוי תואמת לערך את הנוסח בכ"י אוקספורד (דף 1א), ואיננה תואמת ללשון שבכ"י ירושלים.<sup>31</sup>

ר' אברהם הלוי (1650 לערך — 1712), בנו של ר' מרדכי הנזכר,<sup>32</sup> ציטט גם הוא פעם אחת מספר הישר והעתיק פסקה ארוכה מתוך סה"י חלק התשובות, סי' צב.<sup>33</sup> חלק התשובות לא השתמר בכ"י אוקספורד, ואילו בכ"י ירושלים מצויה התשובה בהעתקה מאוחרת, שלא מסתבר שר' אברהם היה יכול להכירה (על העתקה זו ארחיב בדברים להלן).<sup>34</sup> ר' אברהם הלוי אף ציין את מספר הדף בכתב היד שלפניו: 'ומצאתי לר"ת בספר הישר בחלק התשו' דף פו ע"א שכתב', ומראה מקום זה איננו מתאים לכ"י ירושלים (ואף לא לכ"י אוקספורד, אם הכיל בזמנו גם את חלק התשובות).<sup>35</sup> ולא עוד אלא שהלשון שציטט ר' אברהם הלוי מלאה יותר מזו שבכ"י ירושלים.<sup>36</sup> נמצינו למדים שר' אברהם הלוי, וכנראה גם אביו וכן ר' בצלאל אשכנזי, העתיקו מטופס של ספר הישר שלא הגיע לידינו.

ר' אברהם פיליף, שנפטר בצפת בראשית המאה השבע עשרה, העתיק כמה

של רבנו תם בהקדמתו לספר הישר. ראו גדולי תרומה (בתוך: ר' שמואל הסרדי, ספר התרומות, ונציה ת"ג), הקדמה: 'ואלצני ההכרח לצאת ממחיצת שמירת הזהרת ר"ז'ל בתחלת ספר הישר שלו אשר הפליג לקרא תגר על המגיהים הספרים מדעתם'. על חכמים נוספים שציטטו מהקדמת ספר הישר ראו להלן, הערה 79 והערה 98.

31 בכ"י אוקספורד, דף 1א, ואצל ר' מרדכי הלוי: 'והדין נותן אם לא ידע האדם איזו הלכה'; ואילו בכ"י ירושלים, דף א ע"א, בשיבוש: 'שאם ידע אדם הלכה'.

32 ראו עליו אצל הבלין (לעיל, הערה 29).

33 ר' אברהם הלוי, שו"ת גינת ורדים, חלק אבן העזר, כלל ג, סי' יח (קושטא תע"ו, דף נב ע"ג-ע"ד). במקרים אחרים השתמש ר' אברהם בלשון 'ספר הישר' בדרך מליצית (על פי יהושע י, יג: 'הלא היא כתובה על ספר ה'ש'). ראו שם, סי' יט (דף נג ע"ג): 'וספק זה שהעירונו עליו כבר בא בספר הישר בקונטרס דף יט ע"ג ולקמן בדף לב ע"א ושם העלה הרב [...] — וכוונתו לא לספר הישר של רבנו תם כי אם לשו"ת מהרח"ש, אבן העזר, שזכר לעיל בדבריו. וכך גם במקום נוסף (שם, כלל ד, סי' א): 'הנה לשון התקנה הנזכרת הלא היא כתובה בספר הישר בתשו' הרא"ש כלל נה, והטור כתבה בא"ה סי' קיח' — והוא הולך ומעתיק את תקנת טוליטולה, המובאת בשו"ת הרא"ש, שם, סי' א.

34 כ"י ירושלים, דף ריט ע"א-ע"ב.

35 התשובה שציטט ר' אברהם הלוי מצויה לקראת סופו של ספר הישר, וקשה להאמין שהספר כולו תפס 100 דפים לערך בלבד. ושוא המדפיסים טעו בציון הדף; או שספר הישר שהיה בידי ר' אברהם הלוי ואביו הכיל שני כרכים: חלק החידושים בכרך הראשון (וממנו ציטט האב) וחלק התשובות בכרך השני (וממנו ציטט הבן).

36 ר' אברהם הלוי העתיק: 'אבל בט"ע (=בטביעות עין) גמור דישנו רובו שלם וראשו, מעדיין עליו אפי' לאחר שלש' ימים ואפי' לאחר זמן מרובה'. המלים המודגשות נשמטו מחמת הדומות בכ"י ירושלים, דף ריט סוף ע"א.

וכמה פסקאות מספר הישר בהגהותיו על התלמוד. הגהות אלו (שרק מקצתן נדפסו) מבוססות בחלקן על הגהותיו של ר' בצלאל אשכנזי לתלמוד; ושמה הציטוטים שהביא ר' אברהם פיליף הם מהטופס של ספר הישר שראה ר' בצלאל אשכנזי.<sup>37</sup>

7. כתב יד של ספר הישר מצוי היה בשליש הראשון לערך של המאה השמונה עשרה בווינה, באוצרותיו של ר' שמואל (בן עמנואל) אופנהיים.<sup>38</sup> אך טופס זה לא הגיע לידינו ועקבותיו אבדו.<sup>39</sup> ברנרד וכשטיין פרסם תעודה ובה רישום של כמה עשרות כתיב יד שהחזיק ר' שמואל אופנהיים, אך ספר הישר לא נזכר ביניהם.<sup>40</sup>

8. טופס נוסף של ספר הישר, ובו כעשרים דפים, היה בסוף המאה התשע עשרה בידי של יאקב שטיינהארדט מהעיר אראד (Arad, רומניה, בסמוך לגבול עם הונגריה), ואינני יודע מה עלה בגורלו. לדברי שטיינהארדט, טופס זה נעתק לפני כ-200 שנה, כלומר בשנת 1700 לערך.<sup>41</sup> על טופס זה ראו עוד להלן, סוף סעיף ג.

9. מאיר ויינר כתב בשנת 1868 על כתב יד בספרייה הממשלתית בארפורט, הכולל

37 ראו למשל ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי, עמ' שגג, שנד, שנח, שנט (=ספר הישר, סי' רסח, רסט, תרעה, רפה; בהתאמה). על ר' אברהם פיליף ועל ספרו ראו בניהו, הגהותיהם, עמ' סו-פט. תודתי לרב דוד דבליצקי שהעירני על הציטוטים שהביא ר' אברהם פיליף.

38 ראו עליו גרונולד, שמואל אופנהיים, עמ' 198. ספרו של גרונולד מוקדש לסבו של ר' שמואל זה, שהיה מפורסם הרבה יותר, ואף הוא נקרא שמואל (בן שמעון וולף) אופנהיים. שמועות שאין להן ביסוס מספרות כי ר' שמואל אופנהיים (הסבא) קיבל מהנסיך אויגן (Eugene) מסאבויה כתיב יד עבריים שאותם לקח שלל במלחמותיו נגד הצבא הטורקי, וכי כתיב יד אלו הם הבסיס העיקרי לאוסף כתיב היד הגדול של אחיינו המפורסם, ר' דוד אופנהיים (ראו פרנקל, מצבות, עמ' XVI-XV; גרץ, דברי ימי ישראל, ח, עמ' 364-365 הערה 2). אך כבר הוברר שאין אסמכתא לשמועה זו; ראו טפליצקי, נסיך הדפוס, עמ' 228-229 הערה 39; ושם ספרות נוספת.

39 לפרטים נוספים על העדות ראו להלן, ליד הערה 81. שלושה חיבורים אחרים נדפסו מתוך כתיב יד שהיו ברשותו של ר' שמואל אופנהיים. (1) חידושי רבינו אהרן הלוי זלה"ה על מסכת כתובות... ועתה נתגלה תוך ספרי הקצין... שמואל אופנהיים נר"ו, פראג תפ"ב; (2) חידושי חולין להריטב"א... נתגלה תוך ספרי הקצין... מוה"ר שמואל אופנהיים נר"ו מווינא, פראג תצ"ה; (3) פירוש ר' משה נרבוני למורה הנבוכים; ראו א' אייכל, המאסף, 15/5/1788, עמ' רמב: 'אנה ה' לידי [...] והוא בכתיבת יד ישן נושן משנת חמשת אלפים קכ"ב אשר נמצא בעקד ספרי הנגיד ר' שמואל אופנהיים ז"ל בווינא ועתה הוא בידי התורני הרבני המופלג מוה"ר ישראל לאהנשטיין נ"י דיין דק"ק גלוגא ויושב פה בבית המדרש של הנגיד המפורסם ר' דניאל יפה נ"י (הכוונה לבית מדרשו של דניאל איציג בברלין. התאריך שנקב אייכל הוא של זמן כתיבת הפירוש ולא של שנת העתקת כתב היד. והשוו לניסוח זהיר יותר שלו במקום אחר: מורה נבוכים עם שני פירושים, ברלין תקנ"א, דבר אל הקורא; וראו גם ר' משה הנרבוני, באור לספר מורה נבוכים, מהדורת י' גולדנצל, וינה 1852, בהקדמת המהדיר).

40 וכשטיין, אופנהיים וגומפרץ, עמ' 36-38.

41 שטיינהארדט, מכתב שני, עמ' 80. התיאור לוקה בחסר, והסימנים שהוא מזכיר כאילו הם

בין השאר שתי פסקאות מספר הישר (סה"י חלק החידושים, סי' תעא; סה"י חלק התשובות, סי' מה), ורשם את חילופי הנוסח בין כתב היד לדפוס וינה.<sup>42</sup> כתבי היד העבריים שבארפורט הועברו שנים אחדות לאחר מכן לספריית המדינה בברלין,<sup>43</sup> אך למיטב ידיעתי אין באף אחד מכתבי היד הללו את שני הסימנים הנזכרים בספר הישר. מסתבר שכתב היד המדובר הוא כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 685 (שטיינשניידר 160; לשעבר ארפורט 15).<sup>44</sup> בתחילתו של כ"י זה היו בזמנו תשובות של רבנו תם (ושל רש"י), אך חלק זה של כתב היד, שכנראה לא היה חלק אינטגרלי ממנו ונכתב בזמן מאוחר יותר, נתלש ואבד.<sup>45</sup> העתקה מאוחרת (משנת 1840) של כ"י ארפורט-ברלין מצויה בכ"י אוקספורד, בודלי Mich. 491 (נויבאואר 1317),<sup>46</sup> ונשתמר בה אף חלק ממה שהיה בדפים שנתלשו מכ"י ארפורט-ברלין. בכ"י אוקספורד אכן יש העתקות מספר הישר, אך אין הן הסימנים שהביא ויינר.<sup>47</sup> בכל אופן, כ"י ארפורט-ברלין וכ"י אוקספורד אינם טופס של ספר הישר, אלא העתקות של סימנים אחדים ממנו.

### ג. סדר העתקתו של כ"י ירושלים

מפליא הוא כי כל העוסקים בכ"י ירושלים — מהדירים וחוקרים כאחד — לא הזכירו כי הוא לא נעתק בזמן אחד, ואף לא במקום אחד.<sup>48</sup> שני חלקים מכתב היד נעתקו בכתובה

חדשים ולא נודעו עד כה מצויים בדפוס וינה, סי' רעב וסי' רעא (= סה"י חלק החידושים, סי' קסח וסי' קמ). וראו להלן, הערה 83.

42 וינר, ספר הישר.

43 ראו ריצ'לר, מורה דרך, עמ' 66.

44 ראו תיאורו אצל אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 140 ואילך; אנגל, לשאלת זמנו.

45 ירצבסקי, יהודי ארפורט, עמ' 117, מס' XV.

46 ראו אפשטיין, מחקרים, א, עמ' 148-150; בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 218-219.

47 כ"י אוקספורד, דף 141ב-142א. כפי הנראה החליט הסופר המאוחר להעתיק רק פסקאות שאינן נמצאות (או שחשב שאינן נמצאות) בספר הישר הנדפס, ולכן העתיק רק שתי פסקאות. האחת, שבראשה כתב 'בספר הישר לר"ת אחר סימן שמ"ח' (= סה"י חלק החידושים, סי' תכח) מכילה תוספת לסימן זה, שאינה מוכרת לי ממקום אחר. השנייה מצויה בסה"י חלק החידושים, סי' תכ.

48 היחיד שרמז לזה הוא אברמסון, עניינות בספר הישר, עמ' 246, הערה 3. אברמסון ציין רק לחילוף הסופרים בין חטיבה א לחטיבה ב (ראו תיאורן להלן) אך לא העיר על הפרש הזמן והמקום בין החטיבות.

ספרדית, ושני חלקים אחרים נעתקו בכתיבה אשכנזית מאוחרת יותר.<sup>49</sup> החילוף בין שתי הכתיבות ניכר היטב לעין גם למי שאין מומחיותו בכך, וגם מתווה הדף שונה בין שתי הכתיבות. בכתיבה הראשונה, הספרדית, יש 28 שורות בעמוד, והסופר הותיר שוליים תחתונים רחבים. ואילו בכתיבה השנייה, האשכנזית, יש 32 שורות בעמוד, והשולים התחתונים מצומצמים.<sup>50</sup> בחינה מקצועית יותר, שעשה לבקשתי ד"ר יעקב פוקס, חוקר בכיר במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים, העלתה כי על פי סגנון הכתיבה, החלקים הקדומים שבכתיבה הספרדית נעתקו במאה החמש עשרה — השש עשרה, ואילו החלקים המאוחרים שבכתיבה האשכנזית נעתקו במאה השבע עשרה. סימני המים שבכתב היד מאשרים זאת אף הם.<sup>51</sup> וזה פירוט חלקיו של כתב היד:

חטיבה א, בכתיבה ספרדית. דפים א-עט.<sup>52</sup> דפים אלו מכילים את ספר הישר, תחילת חלק החידושים, והם מקבילים לדפוס וינה, הקדמה וסי' א-רסז (דף ה ע"א — כח ע"א). דף עט ע"ב מסיים במלים 'שהיו בטוחי' שלא יזוקו כלום', ואז כתב הסופר שומר דף: 'על',<sup>53</sup> אך הדפים הבאים נתלשו ואבדו.

49 התאריכים המשווערים המוצעים פה מבוססים על הערכתו של ד"ר יעקב פוקס. תודתי נתונה לו גם כאן.

50 מספרי השורות הם על פי בדיקה מדגמית.

51 פוקס מצא כי בחלקים של כתב היד שבכתיבה הספרדית מצויים שני סוגים של סימני מים. ברוב הדפים יש סימן מים שאיננו מתועד במקורות אחרים: עוגן (קו כפול) ללא עיגול מסביבו, ראשו מעוגל, ומעליו כוכב. בדפים מעטים מצוי סימן מים אחר: שני חיצים זה על זה באלכסון. דומה למתועד אצל בריקה, מספר 6272, משנת 1464. סימני מים בסגנון הזה מתועדים בכמה מקומות, בעיקר במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, אך אין לשלול את האפשרות שהנייר הוא מהמחצית הראשונה של המאה השש עשרה. בחלקים של כתב היד שבכתיבה האשכנזית יש סימן מים של שלושה סהרים עם סימן לוואי של האות Z. סימן מים דומה תועד על ידי אפרים ווסט בכתבי יד שונים בין השנים 1678-1687. על סימני מים ועל תרומתם לתיארוך כתבי יד הכתובים על נייר ראו בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, פרק ג, סעיף 2, עמ' 185-187.

52 בספרור מאוחר יותר: דפים 4-5. הספרור המאוחר כולל גם את המפתח שבראש הספר, שנעשה רק במאה השמונה עשרה. ראו עליו להלן, ליד הערה 93. הסופר כתב את דפים נג ע"ב — נד ע"א בתפוזות, דבר המלמד ככל הנראה כי דף נד ע"ב (= סה"ח חלק החידושים, אמצע סי' רמב) נכתב כבר קודם לכן. סדר עבודתו של המעתיק איננו ברור לי.

53 הסופר טעה בשומר הדף. המשך המשפט (בהעתקה האשכנזית, ראו עליה להלן) הוא: 'שנשאו ק"ו מצרפדעים ומה צפרדעים שמסרו עצמן לכבשן האש לא ניזוקו כלום אנו על אחת כמה וכמה'. אך הסופר דילג מחמת הדומות (כלום / כלום) וכתב כשומר הדף את המילה 'על'.

חטיבה ג, אף היא בכתיבה ספרדית. דפים קסג — קעז אמצע ע"א<sup>54</sup> (חטיבה ב תידון להלן). דפים אלו מכילים את תחילת חלק התשובות, והם מקבילים לדפוס וינה, ס' תקפב-תקצה (דף סד ע"ב — סז סוף ע"ד; סה"י חלק התשובות, ס' א — ס' כ, תחילת סעיף ג). הסופר הפסיק במלאכתו באמצע משפט ובאמצע שורה: 'וקשי' לך הדא' החיל מקדיש (!) ממנו שאין...<sup>55</sup> אין לדעת למה הפסיק כאן הסופר את העתקתו.<sup>56</sup> חטיבה ג, בצורתה הקטועה, מצויה בכ"י נוסף, שכבר נזכר לעיל: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1431. בכ"י ניו יורק עשרים דפים,<sup>57</sup> וגם הוא מכיל רק את תחילת חלק התשובות שבספר הישר, דפוס וינה, ס' תקפב-תקצה. כ"י ניו יורק מסתיים באותן מילים שבהן מסתיים כ"י ירושלים, אך בתוספת מילות ברכה לסיום: 'וקשיא לך הדא' החיל מקדיש ממנו שאין. תם ונש' [לם] שלב"ע [=שבח לאל בורא עולם]. הטקסט בשתי השורות האחרונות בכ"י ניו יורק נכתב במרכז השורה. מסתבר שכ"י ניו יורק הועתק מכ"י ירושלים. הסופר של כ"י ניו יורק ראה שכ"י ירושלים נקטע באמצע משפט, וסבר לתומו שכאן מסתיים החיבור. ומשום כך הוא כתב את שתי השורות האחרונות במרכז והוסיף משפט ברכה לסיום.<sup>58</sup>

כאמור, שתי החטיבות הספרדיות שבכ"י ירושלים מקוטעות; אך יש הבדל של ממש בין שני הקיטועים. הקיטוע שבסוף החטיבה השלישית נגרם מהחלטתו של הסופר לסיים לפתע את העתקתו, באמצע משפט. ואילו הקיטוע שבסוף החטיבה הראשונה נובע מכך שנתלשו דפים מכתב היד. אפשר שבזמנו היה רצף בין שתי החטיבות — הסופר העתיק את כל חלק החידושים ואת תחילת חלק התשובות, עד שפסק לפתע ממלאכתו; אלא שבזמן מסוים נתלש חלק ניכר מהדפים. עם זאת, מעט מפתיע למצוא שהחטיבה השלישית פותחת בדיוק בתחילת חלק התשובות של ספר הישר. האם מי שתלש את הדפים דקדק כל כך במלאכתו ותלש דפים רק מחלק החידושים? ואולי העתיק הסופר את חלק החידושים בכרך אחד ואת חלק התשובות בכרך אחר; הכרך הראשון נפגם ברבות הימים ונותרו ממנו רק 80 דפים, ואת העתקתו של הכרך השני קטע הסופר באמצעה.

54 בספירת הדפים המאוחרת: דפים 169 — 183 אמצע ע"א.

55 סה"י חלק התשובות, עמ' 33, ס' כ, סעיף ג, שר' 2.

56 החסר הושלם לאחר מכן על ידי הסופר האשכנזי, ראו על כך להלן.

57 לפי קטלוג ברומר של כתבי היד שבבית המדרש לרבנים בניו יורק (במכונת כתיבה), כתב היד כתוב על נייר בכתיבה מזרחית מהמאה השש עשרה. ייתכן שבדיקת סימני מים בכתב היד תוכל לסייע בזיהוי מקומו וזמנו של כתב היד.

58 ברומר מעלה ספק שמא משפט הסיום 'תם ונש' שלב"ע נכתב בזמן מאוחר יותר. ומכל מקום, גם השורה שלפני משפט זה כתובה במרכז הדף.

כתב היד הספרדי נותר פגום במשך מאתיים שנה. אך בשנת 1700 לערך — ואני מדגיש שוב כי התאריכים שאני נוקב בהם משוערים בלבד — הגיע כתב היד לידי של סופר אשכנזי עלום שם. הסופר האשכנזי החזיק על שולחנו טופס נוסף של ספר הישר, במתכונתו של כ"י ירושלים,<sup>59</sup> אך שלם מראשו ועד סופו. הסופר האשכנזי החליט אפוא להשלים את החלקים החסרים בטופס הספרדי, וזאת הוא עשה בשתי חטיבות.

**חטיבה ב, דפים פ–קסב.** כזכור, חטיבה א מסתיימת בדף עט ע"ב. הסופר האשכנזי כתב ארבע שורות נוספות בשולי דף זה — נאמן להחלטתו לכתוב 32 שורות בכל עמוד, ושלא כמנהגו של הסופר הספרדי לכתוב 28 שורות בעמוד<sup>61</sup> — ולאחר מכן המשיך במלאכתו בדפים הבאים, עד לסיום חלק החידושים של ספר הישר. כאן כרך הסופר את חטיבה ג, מהכתובה הספרדית, שמכילה כזכור את תחילת חלק התשובות. טעות קטנה אירעה לסופר ב'תפר' שבין שתי החטיבות, והיא תידון להלן, סעיף ד. הסופר האשכנזי אף הוסיף השלמות ארוכות בשולי חטיבה א. כך, למשל, הקדמת ספר הישר שבכתובה הספרדית היא קצרה, ואילו הסופר האשכנזי הוסיף בשולי הדף פסקה ארוכה. למעשה, הקדמתו של רבנו תם לספר הישר הגיעה אלינו בשלושה נוסחים שונים, כל אחד ארוך מחברו:<sup>62</sup>

1. הנוסח הקצר ביותר הוא זה שמצוי בכתובה הספרדית שבכ"י ירושלים (דף א ע"א), והוא מכיל רק את הנדפס בסה"י חלק החידושים, עמ' א — תחילת עמ' ג (עד 'וחפץ יידי יצלח').
2. הסופר האשכנזי של כ"י ירושלים העתיק פסקה ארוכה נוספת בגיליון, והיא נדפסה שם, עמ' ו ('ועוד אני מודיע') — עמ' ח.
3. כ"י אוקספורד (דף א1–א2) מכיל הן את סעיף 1 והן את סעיף 2, אך בין זה לזה מובאות כמה פסקאות נוספות,<sup>63</sup> והן נדפסו שם, עמ' ג ('והנה לך שני עדים') —

59 כזכור, סדר הסימנים בכ"י אוקספורד שונה לגמרי מסדרם בכ"י ירושלים. ועל כן ברור שלא כ"י אוקספורד או כ"י אחר כדוגמתו עמד לפני הסופר האשכנזי.

60 דפים 85–168 בספירת הדפים המאוחרת. בדפים הראשונים של חטיבה זו יש מספור דפים שלישי, שקדום לשני המספורים האחרים. דף פא (הדף השני בחטיבה) מסומן 'ב', דף פב מסומן 'ג', וכן הלאה.

61 ראו לעיל, ליד הערה 50.

62 ראו גם ריינר, רבנו תם, עמ' 279–289.

63 שלוש פסקאות קצרות נוספות מובאות בגיליון כתב היד, דף א1, וכל אחת מהן חתומה 'תם'. פסקאות אלו לא נדפסו, לא במהדורת שלזינגר ולא במהדורת דבליצקי.



1. Die Bedeutung der Sprache  
 Die Sprache ist ein zentrales Element der menschlichen Kultur und dient der Kommunikation zwischen den Menschen. Sie ermöglicht es, Gedanken und Empfindungen auszudrücken und zu teilen. Die Sprache ist auch ein Spiegelbild der Gesellschaft, in der sie gesprochen wird, und kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen.

2. Die Entwicklung der Sprache  
 Die Sprache hat sich im Laufe der Zeit entwickelt und verändert. Es gibt verschiedene Theorien darüber, wie die Sprache entstanden ist, aber es ist allgemein anerkannt, dass sie sich aus einfachen Lauten und Gesten entwickelt hat. Die Entwicklung der Sprache ist ein Prozess, der von sozialen Interaktionen und kulturellen Überlieferungen beeinflusst wird.

3. Die Rolle der Sprache in der Gesellschaft  
 Die Sprache spielt eine wichtige Rolle in der Gesellschaft. Sie ist ein Werkzeug, um Wissen zu übertragen und zu bewahren. Sie ist auch ein Mittel, um soziale Beziehungen aufzubauen und zu pflegen. Die Sprache kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen und zu erhalten.

4. Die Sprache und die Identität  
 Die Sprache ist eng mit der Identität einer Person oder einer Gemeinschaft verbunden. Sie ist ein Teil der Kultur und kann dazu beitragen, die Identität zu festlegen und zu erhalten. Die Sprache kann auch ein Mittel sein, um die Identität zu verändern oder zu verweigern.

5. Die Sprache und die Macht  
 Die Sprache kann ein Mittel sein, um Macht auszuüben. Sie kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen und zu erhalten, was wiederum zu Macht führen kann. Die Sprache kann auch ein Mittel sein, um Macht zu verweigern oder zu kritisieren.

6. Die Sprache und die Ethik  
 Die Sprache ist ein zentrales Element der menschlichen Kultur und dient der Kommunikation zwischen den Menschen. Sie ermöglicht es, Gedanken und Empfindungen auszudrücken und zu teilen. Die Sprache ist auch ein Spiegelbild der Gesellschaft, in der sie gesprochen wird, und kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen.

7. Die Sprache und die Umwelt  
 Die Sprache ist ein zentrales Element der menschlichen Kultur und dient der Kommunikation zwischen den Menschen. Sie ermöglicht es, Gedanken und Empfindungen auszudrücken und zu teilen. Die Sprache ist auch ein Spiegelbild der Gesellschaft, in der sie gesprochen wird, und kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen.

8. Die Sprache und die Zukunft  
 Die Sprache ist ein zentrales Element der menschlichen Kultur und dient der Kommunikation zwischen den Menschen. Sie ermöglicht es, Gedanken und Empfindungen auszudrücken und zu teilen. Die Sprache ist auch ein Spiegelbild der Gesellschaft, in der sie gesprochen wird, und kann dazu beitragen, die Identität einer Gemeinschaft zu festlegen.



[illegible]

סוף עמ' ה ('כי פשוטות הן').<sup>64</sup> נוסח זה של ההקדמה מצוי גם בטופס נוסף של ספר הישר, בגניזת קהיר.<sup>65</sup>

השלמה זו ותריסר אחרות כדוגמתה<sup>66</sup> מלמדות שהסופר האשכנזי לא היה סופר מקצועי גרידא שנחפו להשלים את מלאכתו. סופר זה עבר במתינות על חטיבה א שבכתיבה הספרדית ובדק היטב שלא חסרים בה סימנים. כאשר מצא סימנים (ואף חצאי סימנים, כמו בדוגמה שהבאתי) שנשמטו בכתיבה הספרדית, טרח להעתיקם בגיליון כתב היד. עם זאת, הסופר האשכנזי לא טרח לתקן טעויות העתקה קטנות, שבוודאי נפלו מפעם לפעם בכתיבה הספרדית, והתמקד בחסרונות מהותיים יותר שמצא בטופס זה.

חטיבה ד, דפים קעז אמצע ע"א — רכז ע"א.<sup>67</sup> כזכור, חטיבה ג מסתיימת באמצע משפט ובאמצע שורה. הסופר האשכנזי המשיך בדיוק במקום שבו פסק הסופר הספרדי, באמצע השורה, והעתיק את כל מה שהיה חסר בחלק התשובות, עד תומו.

כדי להעריך נכונה את היחס הכמותי בין שתי הכתיבות — זו הספרדית הקדומה יותר וזו האשכנזית המאוחרת — אציין כי בדפוס וינה יש כ-83 דפים של טקסט (דפים ה-פז). רק כ-27 מהם מבוססים על העתקתו של הסופר הראשון, וכל השאר

64 התוספת הארוכה שבכ"י אוקספורד מצויה ברובה במקום אחר בכ"י ירושלים, בחטיבה א שבכתיבה הספרדית (דף יב ע"ב — יג ע"א; ומשם: דפוס וינה, סי' מא-מב). אך אין בכ"י ירושלים שם את פסקת הקישור שלפני התוספת ('והנה לך שני עדים נאמנים [...] והא לך פירוש שתיהן וגרסתן' [סה"י חלק החידושים, עמ' ג]). הסבר אחר, שפחות מסתבר בעיניי, הוא שלפני הסופר האשכנזי עמד טופס דוגמת כ"י אוקספורד, עם הקדמה ארוכה. הסופר האשכנזי בדק היטב ומצא שחלק מההקדמה כבר מובא להלן בדף יב-יג, אם כי ללא משפטי הקישור, והחליט להעתיק בגיליון רק את סוף ההקדמה.

65 ראו לעיל, הערה 24. קטע ניו יורק מתחיל באמצע הפסקה שמצויה רק בכ"י אוקספורד וממשיך עד סוף ההקדמה.

66 ההוספות של הסופר האשכנזי מצויות בדף ל ע"א (= סה"י חלק החידושים, סי' קטו); דף מז ע"ב (שם, סי' רח ד"ה 'שמאי' [ראו שם בהערה צט] וסי' רט); דף מז ע"א (שם, סי' ריב-ריט); דף מז ע"ב (שם, סוף סי' רכא, עמ' רצד-רצה); דף מח ע"ב — מט ע"א (שם, סי' רכז-רלד); דף נא ע"ב (ראו שם, סי' קעז, עמ' רסג, הערה כה); דף נח ע"א (שם, סי' רנא-רנב וסי' רנו); דף סג ע"א-ע"ב (שם, סי' רסח-רעד); דף סח ע"ב (שם, תחילת סי' רפ); דף עה ע"א (שם, סוף סי' שיד); דף עה ע"ב (שם, סוף סי' שכ); דף עז ע"ב (שם, סי' שלח). בעת שיקום כתב היד בספרייה הלאומית בשנת 1992 הועברו רוב הדפים הללו ממקומם והוצבו בסוף כתב היד כדי לשמור על הטקסט שבגיליון.

67 דפים 183 אמצע ע"א — 230א בספירת הדפים המאוחרת.

מבוססים על העתקתו של הסופר האשכנזי.<sup>68</sup> כלומר פחות משליש של ספר הישר נותר לנו בהעתקה הקדומה יחסית (ואף היא איננה קדומה!) שבכ"י ירושלים; וכשני שלישים הם מהכתיבה האשכנזית המאוחרת.

או כלך לדרך זו. חלק התשובות שבספר הישר לא השתמר כלל בכ"י אוקספורד<sup>69</sup> ואין לנו בו אלא את כ"י ירושלים (ואת כ"י ניו יורק התלוי בו).<sup>70</sup> חלק זה תופס בדפוס וינה כ-23 דפים. רק ארבעה מהם מבוססים על הכתיבה הספרדית שבכ"י ירושלים, ורובו המכריע של חלק התשובות מצוי אך ורק בכתיבה האשכנזית המאוחרת.<sup>71</sup>

כל העוסקים בספר הישר, החל במביא לבית הדפוס בווינה<sup>72</sup> ועד לדורנו אנו, התלוננו מרה על השיבושים הרבים שבכ"י ירושלים.<sup>73</sup> לאור דבריי כי כ"י ירושלים מורכב משני טפסים שונים לגמרי יש לבחון עתה עניין זה מראשיתו: מה טיבו ומה ערכו של הטופס הספרדי? ומה טיבו וערכו של הטופס האשכנזי? האם שניהם משובשים במידה שווה או שהאחד גרוע מחברו? אף שאלת ערכו של כ"י ירושלים לעומת כ"י אוקספורד צריכה מעתה להיבחן פעמיים (כמובן רק בחלק החידושים, שמצוי בשני כתבי היד): מה ערכו של הטופס הספרדי שבכ"י ירושלים לעומת כ"י אוקספורד? ומה ערכו של הטופס האשכנזי לעומת כ"י אוקספורד?

תשובות לשאלות אלו יכולות לבוא רק על ידי בדיקה שיטתית וקפדנית של החיבור כולו, ובכלל זה ציטוטים מתוך הספר בחיבוריהם של חכמי ימי הביניים. אך מסקנות ראשוניות אפשר לדלות כבר ממהדורותו של שלזינגר לחלק החידושים.<sup>74</sup> במקרים רבים מצא שלזינגר שהנוסח שבשני כתבי היד משובש, ואז העיר בקצרה: 'איני יודע

68 דפוס וינה, דף ה'ע"א — כח ע"א ודף סד ע"ב — סז ע"ד.

69 זכור, גם סופו של חלק החידושים חסר בכ"י אוקספורד והשתמר רק בכתיבה האשכנזית המאוחרת של כ"י ירושלים; ראו לעיל, ליד הערה 17.

70 על כ"י ניו יורק ראו לעיל, ליד הערה 57. תשובות אחדות מספר הישר מצויות גם בכתבי יד אחרים, ובעיקר בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4°8859 (לשעבר: מונטיפיורי 98) ובכ"י ירושלים, הרב קאפח 85. על כ"י ירושלים 8859 ראו עמנואל, מנהר פרת; ריינר, רבנו תם, עמ' 291—294. על כ"י הרב קאפח ראו עמנואל, תשובות ר' אברהם, עמ' 58—59.

71 חלק התשובות תופס בדפוס וינה את דפים סד ע"ב — פז ע"ד. החלק שנדפס מתוך הכתיבה הספרדית: דפים סד ע"ב — סח ע"ב.

72 ר' משה סופר (החתם סופר) שנתן הסכמה להדפסת הספר (ראו לעיל, הערה 13) כתב שנה אחת לאחר ההדפסה על השיבושים הרבים שיש בספר ועל הצורך להגיהו; ראו שכרלס, פרפראות, בהסכמה שבראש הספר (שכרלס כתב שם בהקדמה כי כתב חיבור מיוחד להגיה את ספר הישר הנדפס; אך ספר זה לא נדפס).

73 ראו גם עמנואל, טעות סופר, עמ' 137—138.

74 לצורך הבדיקה של טיב הנוסח בכתבי היד עדיפה מהדורותו של שלזינגר על פני זו של דבליצקי,

לתקנו'. אם נבחן באיזו תדירות כתב כך שלזינגר כשעמדו לפניו כ"י אוקספורד וחטיבה א של כ"י ירושלים, בכתיבה הספרדית, נמצא שבממוצע, אחת ל-5.3 דפים של כ"י ירושלים מצא שלזינגר משפט שאין לו מובן, לא בנוסח שבכ"י אוקספורד ולא בזה שבכ"י ירושלים.<sup>75</sup> אך אם נפנה להערותיו של שלזינגר לחלקו השני של הספר, שם עמדו לפניו כ"י אוקספורד וחטיבה ב האשכנזית של כ"י ירושלים, נמצא כי בממוצע, אחת ל-1.3 דפים בכ"י ירושלים כתב שלזינגר כי הנוסח בשני כתבי היד (ולעיתים הסימן כולו) משובש.<sup>76</sup> כלומר, השכיחות של השיבושים הקשים — לפחות על פי הבנתו של שלזינגר — בחטיבה ב גדולה פי כמה משכיחותם בחטיבה א,<sup>77</sup> ושלזינגר התקשה הרבה יותר להזהיר את הסימנים שבחטיבה ב. ייתכן מאוד — והדבר דורש כאמור עוד בדיקה מקיפה הרבה יותר — שהמוסכמה כי ספר הישר הגיע לידינו בנוסח משובש באה בראש ובראשונה מהחטיבות שבכתיבה האשכנזית שבכ"י ירושלים.

משום שהאחרון נעזר גם בציטוטים מספר הישר שהובאו בספרים של חכמים בימי הביניים, שלעיתים מדויקים הם יותר מהנוסח שבכתבי היד שבידינו.

75 שלזינגר כתב 15 פעמים כי הנוסח שבשני כתבי היד משובש; וחטיבה א תופסת 79 דפים בכ"י ירושלים (דף א ע"א — עט ע"ב). ראו סה"י מהדורת שלזינגר, סי' ב, סא, סח, קז, קיג, קמו, קעו, רמה, רמו, רע, רעח, שיא (פעמיים), של, שלט (בשני מקרים נוספים — סי' קטו, א וסי' קסד, א — נקט שלזינגר בלשון זו כלפי סימנים שמצויים רק בכ"י ירושלים וחסרים בכ"י אוקספורד). כפי שכבר ציינתי לעיל, סדר הסימנים (וגם המספור שלהם) בסה"י מהדורת שלזינגר שונה מסדרם בכ"י ירושלים ובדפוס וינה.

76 שלזינגר כתב 40 פעמים כי הנוסח שבשני כתבי היד משובש, וחטיבה זו תופסת 52.5 דפים בכ"י ירושלים (דף פ ע"א — קלב סוף ע"א). ראו סה"י מהדורת שלזינגר, סי' צח, שז, שכג, שכז, שנא, ת (נוסח כל הדיבור לקוי ומשובש עד שאין בידי לא לתקנו ולא לפרשו), תיא, תע, תפז, תקה, תקח, תקטז, תקיז, תקל, תקלב, תקלג, תקלד (שלוש פעמים), תקלח, תקמט, תקסא, תקסג, תקסד (נוסח הדיבור לקוי ומשובש ואיני יודע לא לפרשו ולא לתקנו), תקצ (פעמיים), תקצא (פעמיים), תקצג (פעמיים), תקצה, תקצז, תקצט, תר, תרא (נוסח הדיבור לקוי בכמה מקומות ואין לאל ידי לתקנו ולפרשו כראוי), תרב, תרוז (נוסח הדיבור נ' לקוי ומשובש ואיני יודע לתקנו), תריח (כל נוס' הדיבור לקוי ומשובש במדה שאי אפשר לי לתקנו), תרמג, תרנא.

77 חישוב פשוט היה מביאנו למסקנה ששכיחות השיבושים בחטיבה השנייה גדולה פי ארבעה משכיחותם בחטיבה הראשונה. אך החטיבה השנייה כתובה בצפיפות רבה יותר ומספר המילים בכל דף גבוה יותר ממספרם בדף שבחטיבה הראשונה, ועל כן המכפלה היא 2.5 (החטיבה הראשונה בכ"י ירושלים תופסת 23 דפים בדפוס וינה [דף ה ע"א — כח ע"א], וכאמור שלזינגר מצא בה 15 שיבושים — בממוצע, שיבוש אחד בכל 1.5 דפים של דפוס וינה. החטיבה השנייה תופסת 23.5 דפים בדפוס וינה [דף כח ע"א — נא סוף ע"ב] ושלזינגר מצא בה 40 שיבושים — בממוצע, שיבוש אחד בכל 0.6 דפים) לא התייחסתי בדבריי להערותיו של שלזינגר מאמצע סי' תרנד ואילך, שם עמד לפניו כ"י ירושלים בלבד.

\*

מניין היה לו לסופר האשכנזי של כ"י ירושלים עותק נוסף של ספר הישר, שממנו הצליח להשלים את הטופס הספרדי הפגום? אפשר שתשובה לשאלה זו מצויה בדברים שכתב ר' אליהו בן עזריאל מווילנה בשנת 1738, כשבעים שנים קודם להדפסתו של ספר הישר בווינה. ר' אליהו מווילנה דן באיסור להגיה ספרים, וכתב כך:<sup>78</sup>

ואני מצאתי ראיתי בספר הישר לר"ת ז"ל שהפליג אזהרה זו בעונש החרם והאריך מאוד בענין זה.<sup>79</sup> וזה ס'פר הישר תולדות אדם הגדול ר"ת ז"ל הובא בתוספות בכמה מקומות, ואני ראיתי בכ"י בבית גנזי הקצין והגביר הנכבד התורני מוהר"ר שמואל אופנהיים יצ"ו מווינא. ונדיב על נדיבות יקום יתן ויחזור ויתן להעתיק ספר זה לכל הרוצה ללמוד וללמד מתוכו או להדפיסו לזכות את הרבים, ולא שיעשה בו הבא להדפיסו קורדום לאכול הימנו<sup>80</sup> ונמצא יצא שכרו בהפסדו ח"ו.

לפנינו עדות על טופס של ספר הישר,<sup>81</sup> שבעליו מנסה לעודד את הפצתו ונותן לכל דכפין להעתיק את כתב היד. אפשר אפוא לשער – אם כי אין ראייה לדבר – כי שתי החטיבות האשכנזיות בכ"י ירושלים הועתקו בשנת 1700 לערך מטופס זה, שר' שמואל אופנהיים העמיד לרשות הציבור. ועוד אפשר לשער כי כתב היד האבוד שהיה בידי יאקב שטיינהארדט, שנעתק גם הוא בשנת 1700 לערך,<sup>82</sup> הועתק גם הוא מכתב היד של ר' שמואל אופנהיים. יש לציין, ואולי אין זה מקרי, ששני הסימנים היחידים שידוע לנו שהיו בכ"י שטיינהארדט הם מהסימנים הראשונים שבחטיבה ג של כ"י ירושלים, זו שנעתקה על ידי הסופר האשכנזי באותן שנים לערך.<sup>83</sup> ובמילים אחרות, האם כ"י שטיינהארדט מקביל היה לחטיבה ג של כ"י ירושלים, ואף הוא לא בא אלא להשלים את הטופס הספרדי הפגום?

- 78 אור תורה, דף [מז] ע"א, בחלון. על ר' אליהו ראו פראגר, ר' אליהו.
- 79 ראו סה"י חלק החידושים, הקדמה, עמ' א-ח. אזהרתו זו של רבנו תם צוטטה בעת החדשה גם על ידי חכמים אחרים; ראו לעיל, הערה 30.
- 80 המדפיס כדי לזכות את הרבים ימכור את הספרים בזול, ואילו מי שרוצה להרוויח מהדפסת הספר ימכרם ביוקר.
- 81 על כתב יד זה ראו לעיל, ליד הערה 38.
- 82 ראו לעיל, ליד הערה 41.
- 83 שני הסימנים שהזכיר שטיינהארדט (ראו לעיל, הערה 41) מצויים בכ"י ירושלים, דף פב ע"א – פג ע"א; וזכור, חטיבה ג בכ"י ירושלים פותחת בדף פ ע"א (ראו לעיל, ליד הערה 60).

#### ד. זיקתו של דפוס וינה לכ"י ירושלים

כבר הזכרתי לעיל כי מקובל על הכול שדפוס וינה מבוסס על כ"י ירושלים.<sup>84</sup> אכן, יש דמיון מובהק בין השניים; אך עדיין יש מקום לערעור, שמא כתב היד והדפוס באים אומנם מענף אחד, אך אינם תלויים ישירות זה בזה. בדברים שלהלן אנסה להוכיח בצורה חד משמעית כי אכן, דפוס וינה נעתק מכ"י ירושלים.<sup>85</sup>

טעות אירעה לסופר האשכנזי של כ"י ירושלים בסוף העתקתו את חטיבה ב. דף קסב ע"ב מכיל את הסימן האחרון בחלק החידושים,<sup>86</sup> ושתי השורות האחרונות של הסימן הועתקו בדף קעז תחילת ע"א, שהיה בזמנו רצוף לדף קסב. מיד לאחר מכן החל הסופר להעתיק את הסימן הראשון בחלק התשובות,<sup>87</sup> אך לאחר שהעתיק שתי שורות נזכר הסופר שתחילת חלק התשובות מצויה כבר בידו בהעתקה הספרדית (חטיבה ג), ואין צורך להעתיק אותה שוב. הסופר נקט אפוא ארבעה צעדים: (א) מחק את ארבע השורות שכבר כתב בתחילת דף קעז ע"א, שמכילות את סוף חלק החידושים ואת תחילת חלק התשובות; (ב) העתיק מחדש בשולי דף קסב ע"ב את שתי השורות האחרונות של חלק החידושים; (ג) שיבץ לאחר דף קסב את הדפים שבכתיבה הספרדית, שמכילים את תחילת חלק התשובות (דפים קסג — קעז ע"א); (ד) השלים את העתקת חלק התשובות, מהמקום שבו נקטעת ההעתקה הספרדית (דף קעז ע"א ואילך). בכך השלים הסופר האשכנזי את יצירתו של עותק שלם ונאה של ספר הישר. מעתה חלק החידושים בא בדפים א ע"א — קסב ע"ב של כתב היד, וחלק התשובות — בדפים קסג ע"א — רכז ע"א; וכל אחד משני החלקים הוא מלאכת כלאיים של הטופס הספרדי הקדום ושל הטופס האשכנזי המאוחר. כה נאה הוא העותק השלם עד שמלאכת הכלאיים המורכבת נעלמה מעיניהם של רבים וטובים.<sup>88</sup> תקלה אסתטית זעירה מצויה בטופס השלם הזה: ארבע השורות שכתב הסופר האשכנזי בטעות בדף קעז תחילת ע"א והעביר עליהן קולמוס. ויש להדגיש כי אין שום מובן לארבע שורות אלו לבדן; שתי השורות הראשונות הן סופו של הסימן שבדף קסב ע"ב, ואי אפשר להבינן בפני עצמן; וכך גם שתי השורות שלאחריהן, שהן משפטי הפתיחה של הסימן שבא בשלמותו בדף קסג ע"א.

84 ראו לעיל, ליד הערה 14.

85 דבריי בסעיף זה מבוססים על דיון שקיימתי עם הרב דוד דבליצקי לאחר שיצאה לאור מהדורתו החדשה לסה"י חלק החידושים, והוא שהעמידני על ראייה זו.

86 דפוס וינה, דף סד ע"ב, ס' תקפא; סה"י חלק החידושים, ס' תשצ.

87 דפוס וינה, ס' תקפב; סה"י חלק התשובות, ס' א.

88 השוו לעיל, הערה 48.

כ"י ירושלים עמד לפני המדפיס בווינה, אך המביא לבית הדפוס בווינה לא הבין שארבע השורות הראשונות בדף קעז ע"א סומנו למחיקה, וכלל אותן בספר. הוא העתיק את שומר הדף שבסוף דף קעז ע"ב ('ואשר שאלת'),<sup>89</sup> צירף לו את שורות 1-2 שבדף קעז ע"א, ויצר פסקה שאין לה פשר ('ואשר שאלת אלא משום גזירה אינה בת יומא [...]).<sup>90</sup> הוא העתיק גם את שורות 3-4 בדף קעז ע"א וצירף אותן לסימן שלאחריו — ואף כאן נוצרה פסקה שאין לה מובן ('אלופי ומידעי [...]) הא דתניא שופר מטלטל אליבא דר' יהודא דאית ליה ואשר שאלת בבנות כותי' [...]).<sup>91</sup> טעות זו של המעתיק משמשת עדות חד משמעית לכך שדפוס וינה מבוסס על כ"י ירושלים.

#### ה. גלגוליו של כ"י ירושלים

יכולים אנו לעקוב אחר גלגוליו של כ"י ירושלים למן הרבע האחרון של המאה השמונה עשרה — כלומר עוד קודם שהגיע לידי המדפיסים בווינה — ועד להגעתו לחוף מבטחים, אל הספרייה הלאומית בירושלים.

כ"י ירושלים היה ברשותו של החיד"א והוא ציטט ממנו קטעים רבים, הן משתי החטיבות שבכתיבה הספרדית והן משתי החטיבות שבכתיבה האשכנזית. לעיתים קרובות ציין החיד"א גם את מספר הדף בכתב היד, והוא מתאים לכ"י ירושלים.<sup>92</sup> בראש כתב היד יש מפתח, שהוכן כנראה במצוות החיד"א, ונכתב בסופו 'אלו המפתחות שתקנום בני וחתני הי"ו אגב ריהטא, מה שאני מוצא חידוש היד כותבת, והתויתי תיו מכל מלאכת מחשבת, בס"ד' (דף 2א-4א).<sup>93</sup>

החיד"א כתב ספרים רבים, וחלק ניכר מהם הדפיס עוד בחייו. דבר זה מאפשר לנו למצוא מתי רכש החיד"א את כ"י ירושלים, ואולי גם היכן עשה זאת. כתב היד לא נזכר בספריו הראשונים של החיד"א: בספר שער יוסף (תק"ז); במהדורה הראשונה של ספר שם הגדולים (תקל"ד); ובספר ברכי יוסף (תקל"ז). החיד"א הזכיר את כתב היד לראשונה בספרו מחזיק ברכה (תקמ"ה), וכבר מהציטוט הראשון שהביא אפשר

89 שומר הדף הוא לטקסט שאחרי ארבע השורות שנמחקו (סה"י חלק התשובות, סי' ז).

90 דפוס וינה, דף סח ע"ב, סוף סי' תקצה.

91 שם, דף סח ע"א, תחילת סי' תקצו. רוזנטל עמד על הטעות והביא במהדורתו את שתי הפסקאות הללו בסוגריים. הוא אף הסביר בהערה את פשר הטעות. ראו סה"י חלק התשובות, סי' כ, סעיף ו, עמ' 35, ושם בהערה ו. אך ראו מה שכתב שם במבוא, עמ' X, כי אי אפשר ללמוד מכאן שדפוס וינה הועתק מכ"י ירושלים; ולא צדק שם בדבריו.

92 העיר על כך אברמסון, עניינות בספר הישר, עמ' 242 הערה 2 ועמ' 245 הערה 6.

93 ראו סה"י חלק התשובות, מבוא, עמ' VIII.



ללמוד כי הוא רכש את כתב היד רק לאחר שנדפס ספר ברכי יוסף. וכך כתב שם החיד"א:<sup>94</sup>

בברכי יוסף הבאתי דברי הראשונים בשם ר"ת [...] ועתה זכיתי וראיתי ס' הישר של רבי' תם זצ"ל בכ"י ושם כתוב וז"ל<sup>95</sup> אגדה אין אומרים ברכו אא"כ חמשה ביניהם שלא שמעו (שנאמר) בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו עכ"ל.

בציטוט השני שהביא החיד"א הוא כבר הקפיד לציין את מספרו של הדף בכתב היד, והדברים אכן נמצאים בכ"י ירושלים בדף זה:<sup>96</sup>

והן עתה נודמן לידי ס' הישר מר"ת כ"י, והן כל יקר ראתה עיני בשאלות שבסופו דף רי"ב בכמה שאלות ששאל רבינו משה מפונטייזא לרבינו תם ובכלל שאל על סעודה ג' בפירות ואם נשים חייבות. ומתוך חיבת הקדש ראיתי להעתיק דברים כהוייתן וז"ל [...].

בהמשך ספר מחזיק ברכה הביא החיד"א ציטוטים רבים נוספים מספר הישר, וברבים מהם ציין גם את מספר הדף, כפי שהוא בכ"י ירושלים.<sup>97</sup>

מועד הגעתו של כתב היד לספרייתו של החיד"א ניכר היטב גם במהדורה השנייה של ספר שם הגדולים, שנדפסה בשנת תקמ"ו. כזכור, במהדורה הראשונה של הספר לא הזכיר החיד"א כלל את ספר הישר. ואילו במהדורה השנייה הוא הזכירו כמה וכמה פעמים, ולעיתים גם בציון הדף בכתב היד.<sup>98</sup> ציטוטים נוספים הביא החיד"א

94 מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, אורח חיים, סי' סט, ס"ק ג (דף כ ע"א). החיד"א חזר על הדברים גם בספרו ככר לאדון, סופרים י, ז (ליוורנו תקס"א, דף קכג ע"א): 'בס' הישר של ר"ת כ"י כתב'.

95 כ"י ירושלים, דף כד ע"ב; סה"י חלק החידושים, סי' כו.

96 מחזיק ברכה, אורח חיים, סי' רצא, ס"ק ח (דף סה ע"א); כ"י ירושלים, דף ריא ע"ב — ריב ע"א ודף ריב ע"ב; סה"י חלק התשובות, סי' סט, סעיף ד וסי' ע, סעיף ד.

97 אציג כאן רק שלושה ציטוטים נוספים, שבהם מביא החיד"א משלוש מהחטיבות שבכ"י ירושלים. מחזיק ברכה, יורה דעה, סי' פא, ס"ק יב, ד"ה 'והתוספות' (דף צז ע"א): 'וז"ל ספר הישר לר"ת כ"י דף נ' ע"א' (= סה"י חלק החידושים, סי' קעב. החיד"א חזר על דבריו גם בספרו פתח עינים, ליוורנו תק"נ, נדה יז ע"א [דף פז ע"א]); שם, אורח חיים, סי' שו, ס"ק ד, ד"ה 'הן' (דף ע"ג): 'וכיוצא ראיתי בס' הישר כ"י לרבינו תם שכתב בדף פ"ג ע"א' (= סה"י חלק החידושים, סוף סי' רצט); שם, סי' תעג, ס"ק ב (דף צה ע"א): 'וזיכני ה' ובא לידי ס' הישר לר"ת כ"י ושם דף ר"י כתוב [...]'. (= סה"י חלק התשובות, סי' סח, סעיף ד. ראו גם פתח עינים, פסחים, קד ע"א [דף ס ע"ב]); ועוד הרבה.

98 שם הגדולים חלק שני, ליוורנו תקמ"ו, אות א, סעיף יא (דף ד ע"א): 'ועוד ראיתי בס' הישר כ"י לרבינו תם ובסופו שאלות ששאל רבינו אפרים מרגנשבורק לרבינו תם ורבינו תם משיב לו בכח



בחיבורים אחרים שהדפיס: דברים אחדים (תקמ"ח), פתח עינים (תק"נ), פני דוד (תקנ"ב) ועין זוכר (תקנ"ג).<sup>99</sup> כלומר, כתב היד הגיע לידי החיד"א בין השנים תקל"ז–תקמ"ה לערך. בשנים אלו הרבה החיד"א לנסוע. הוא היה בעיקר בקהילות רבות בצפון איטליה, אך גם בצרפת, בבלגיה ובהולנד. ביומנו הזכיר החיד"א עשרות רבות של כתיבי יד שראה בנסיעותיו, אך לא הזכיר כתב יד של ספר הישר.<sup>100</sup>

\*

החיד"א נפטר בשנת תקס"ו. חלק לא מבוטל מכתבי היד שהחזיק עבר לידי יורשיו,<sup>101</sup> אך אין בידינו עדות שכך אירע אף לכתב היד של ספר הישר. כנזכר לעיל, ספר הישר נדפס מתוך כ"י ירושלים בווינה בשנת תקע"א – כלומר שנים ספורות לאחר פטירתו של החיד"א – ובאותה עת היה כתב היד ברשותו של הגביר ר' מנחם מנדל טעבין. לדברי המביא לבית הדפוס, 'ימים רבים' עברו מאז שהגיע כתב היד לרשותו של רמ"מ טעבין ועד שהחליט בשנת תק"ע להביאו לדפוס.<sup>102</sup> אינני יודע מתי וכיצד התגלגל כתב היד מרשותו של החיד"א אל קהילת פרשבורג (היא ברטיסלבה), והאם כתב היד יצא מרשותו של החיד"א עוד בחייו.

לאחר הדפסת הספר בווינה הגיע כתב היד לידי של שמואל שנבלום (סוחר ספרים במאה התשע עשרה).<sup>103</sup> ממנו הגיע כתב היד אל שלמה זלמן חיים הלבברשטם

גדול וביד חזקה, ושם דף ר"ז כתב [...] '(= סה"י חלק התשובות, סי' סד); שם, אות י, סעיף יד (דף לה ע"א): 'ר"ת חיבר ס' הישר וזכיתי ובא לידי כ"י וכו' פי' סוגיות ובסופו תשובות [...] וכתוב בתחילתו ספר הישר קראתי בשם את הספר הזה יען כל פקודי כל ישרתי [...] '(= סה"י חלק התשובות, סי' צב; סה"י חלק החידושים, הקדמה); שם, אות ע, סעיף נד (דף סז ע"ב): 'ראיתי בס' הישר כ"י לרבינו תם שכתב וז"ל וכן בערוך והוא בר סמכא שכל דבריו נערכין על פי' רבינו חננאל עכ"ד בדף קמ"ז ע"ב' (= סה"י חלק החידושים, סי' תשלא); ועוד.

99 ראו למשל, דברים אחדים, ליוורנו תקמ"ח, דרוש לא, ד"ה 'ודרך זו' (דף קסג ע"ב); פתח עינים (ראו לעיל, הערה 97); פני דוד, ליוורנו תקנ"ב, פרשת שופטים, סעיף א (דף ק ע"ג); 'ואחר זמן רב זיכני ה' וראיתי ס' הישר מר"ת כ"י וסיים שם [...] '(= סה"י חלק החידושים, סי' תשמו); יעיר און עין זוכר, ליוורנו תקנ"ג, מערכת מ, סעיף כה, ד"ה 'ומריהטא' (דף נד ע"ג); 'ראיתי בספר הישר של ר"ת כ"י דף קס"ח בתשובת ר"ת לרבינו משולם' (= סה"י חלק התשובות, סי' מד, סעיף א).

100 ראו אזולאי, מעגל טוב, עמ' 83–189; בניהו, חיד"א, א, עמ' לז–מ.

101 ראו ריצ'לר, מורה דרך, עמ' 23–24.

102 ראו לעיל, ליד הערה 13.

103 ראו סה"י חלק התשובות, מבוא, עמ' VIII. שנבלום חי בשנים 1833–1900; על עסקיו בכתבי יד ראו ריצ'לר, מורה דרך, עמ' 199.

(שזח"ה),<sup>104</sup> ממנו אל אברהם עפשטיין,<sup>105</sup> ממנו אל פרופ' שמואל צבי מרגליות, רבה של פירנצה; ואלמנתו של מרגליות מכרה את כתב היד בחודש יוני של שנת 1939 לספרייה הלאומית.<sup>106</sup> תהפוכות רבות עברו אפוא על כתב היד עד שהגיע למשכנו האחרון.

- 104 בדף 1א של כ"י ירושלים רשם שזח"ה הערה קצרה על כתב היד. בראש עמוד זה אף נרשם מספר כתב היד באוסף שזח"ה: 199.
- 105 כ"י ירושלים, דף 2א; וראו סה"י חלק התשובות, מבוא, עמ' VIII. עפשטיין הזכיר את כתב היד בכמה ממאמריו; ראו עפשטיין, שמעיה, עמ' 260 הערה 3; (בעברית: הנ"ל, כתבים, עמ' רעג, הערה 11); הנ"ל, הגהות, עמ' 474 הערה 1.
- 106 ספר מלאי של מחלקת כתבי היד בספרייה הלאומית בירושלים, מס' 39.29.

ספר הישר לרבנו תם: כ"י ירושלים וגלגוליו

### רשימת הקיצורים

אברהמי, המנהיגות הרוחנית = ח' וי' אברהמי, 'המנהיגות הרוחנית של "ק"ק פורטוגזים" בתוניס במאות הי"ח והי"ט', מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' ט-כו

אברמסון, עניינות בספר הישר = ש' אברמסון, 'עניינות ב"ספר הישר" לרבינו תם והקדמתו', קרית ספר לו (תשכ"ב), עמ' 241-248

אור תורה = ר' אליהו מוילנה, אור תורה, והוא האצבע הראשון מספר שתי ידות אשר חיבר הרב הגאון מוהר"ר מנחם די לינזאנו... ועם קצת ליקוטי מכתב מאלהו, ה"ה בן איש חי... מוהר"ר עזריאל מוילנא, הומבורג תצ"ח

אורבך, בעלי התוספות = א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם

אזולאי, מעגל טוב = חיי"ד אזולאי, מעגל טוב השלם, מהדורת א' פריימן, ירושלים תרפ"א-תרצ"ד

אנגל, לשאלת זמנו = ע' אנגל, 'לשאלת זמנו ומוצאו של כתב-יד ברלין 160', איטליה יא (תשנ"ה), עמ' נג-נה

אפשטיין, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א

בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד = *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994

בית-אריה, קודיקולוגיה עברית = מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-יד בציוני תאריך עד שנת 1540, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.12 (תש"ף / February 2020); <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>

בניהו, הגהותיהם = מ' בניהו, 'הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס-האב שלהם', אסופות א (תשמ"ז), עמ' מז-קד

בניהו, חיד"א = מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט

ברודי-כהן-שטמפר, אוצר הגאונים בבא בתרא = י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפר, אוצר הגאונים החדש מסכת בבא בתרא, ירושלים תשע"ז

- M. Grunwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis: Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Oesterreichs*, Wien and Leipzig 1913
- גרץ, דברי ימי ישראל = צ' גרץ, דברי ימי ישראל (מהדורת ש"פ רבינוביץ), ורשה תרנ"א-תר"ס
- דנציג, קטלוג = נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"ג אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח
- הבלין, רבי אברהם הלוי = ש"ז הבלין, 'רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג
- ווייס, אבני בית היוצר = י' ווייס, אבני בית היוצר, פאקש תר"ס
- M. Wiener, 'Erwiderung nebst Berichtigung einiger Stellen im = ספר הישר = Sefer hajaschar des R. Tam', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 17 (1868), pp. 270-276
- B. Wachstein, 'Der Bücherbesitz von Samuel = אופנהיימר וגומפרץ = Oppenheimer dem Jüngerem und Marx Lion Gomperz', *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde* 12 (1909), pp. 36-39
- טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי = ש' טולידאנו, 'רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב
- J. Teplitsky, *Prince of the Press: How One Collector Built = נסיך הדפוס = History's Most Enduring and Remarkable Jewish Library*, New Haven 2019
- A. Jaraczewsky, *Die Geschichte der Juden in Erfurt*, Erfurt = יהודי ארפורט = 1868
- ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי = 'ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי על מסכת ברכות ושבט', בתוך: ספר הבתים על הרמב"ם, מהדורת מ"י בלוי, [א], ניו יורק תשל"ח, עמ' שמא-שס
- F. Madan, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in = קטלוג אוקספורד = the Bodleian Library at Oxford*, V, Oxford 1905
- סה"י חלק החידושים = ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תש"פ
- סה"י חלק התשובות = ספר הישר לרבינו תם, חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש"פ רוזנטל, ברלין תרנ"ח
- סה"י מהדורת שלזינגר = ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט

- ספר הנייר = ספר הנייר: ספר הלכות מפוסק קדמון, מהדורת ג' אפפל, ירושלים תשנ"ד
- עמנואל, טעות סופר = ש' עמנואל, 'טעות סופר', תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 135–145
- עמנואל, מנהר פרת = ש' עמנואל, 'מנהר פרת ועד קורדובה: תשובות מארבע כנפות הארץ בכ"י ירושלים', *Jewish Studies, an Internet Journal* 18 (2020), עמ' 1–21, <https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ18/emanuel.pdf>
- עמנואל, תשובות ר' אברהם = ש' עמנואל, 'ספר התשובות של ר' אברהם אב בית דין נרבונה ותשובה חדשה על החזקת שפחה', נטועים כב (תשפ"א), עמ' 57–87
- A. Epstein, 'Glossen zu Gross' Gallia Judaica', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 41 (1897), pp. 464–480
- עפשטיין, כתבים = כתבי ר' אברהם עפשטיין, נקבצו על ידי א"מ הברמן, א, ירושלים תש"י
- A. Epstein, 'Schemaja, Der Schüler und Secretär Raschi's', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 41 (1897), pp. 257–263
- פליקס, ספר הישר = י' פליקס, 'ספר הישר לרבנו יעקב בן ר' מאיר (רבינו תם)', סיני לט (תשט"ז), עמ' נב-סא, קו-קטו, קעב-קפב, רכד-רלט, רפד-רצז, שסג-שעג
- פראגר, ר' אליהו = י' פראגר, 'ר' אליהו ב"ר עזריאל מוויילנא — מדקדק ועורך סידור התפילה', ירושתנו ז (תשע"ד), עמ' רנח-רעב
- L.A. Frankl, *Inschriften des alten jüdischen Friedhofes in Wien: Beitrag zur alterthumskunde Oesterreiche*, Wien 1855
- צינץ, גדולת יהונתן = ד"ל צינץ, גדולת יהונתן, ב, ורשה תרצ"ד
- קינסטליכר, החתם סופר = מא"ז קינסטליכר, ה'חתם סופר' ובני דורו: אישים בתשובות חתם סופר, בני ברק תשנ"ג
- ריינר, רבנו תם = אברהם (רמי) ריינר, רבנו תם — פרשנות, הלכה, פולמוס, רמת גן תשפ"א
- B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*<sup>2</sup>, Jerusalem 2014
- שוחטמן, בנין שלמה = א' שוחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני והגהות ר' בצלאל אשכנזי לסדר קדשים', עלי ספר ג (תשל"ז), עמ' 63–93
- שו"ת הריב"ש = שאלות ותשובות הרב יצחק בר ששת, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ג
- שו"ת הריב"ש החדשות = שו"ת הריב"ש החדשות, מהדורת ד' פרנקל, מונקטש תרס"א
- שו"ת ופסקי מהרי"ק = שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, מהדורת א"ד פינס<sup>2</sup>, ירושלים תשמ"ד

## שמחה עמנואל

שו"ת מהרי"ק = שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח

שטיינהארדט, מכתב שני = י' שטיינהארדט, 'מכתב שני', בית תלמוד ג (תרמ"ג), עמ' 79-80  
שיטה מקובצת, חולין = שיטה מקובצת לרבינו בצלאל אשכנזי על מסכת חולין, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשס"ג

שכרלס, פרפראות = ק' שכרלס, פרפראות לחכמה, וינה תקע"ד

שפיגל, ר' יהודה נג'אר = י"ש שפיגל, 'ר' יהודה נג'אר', סיני ק (תשמ"ז), עמ' תתצז-תתקי"א  
(נוסח מורחב בתוך: ר' יהודה נג'אר, לימודי ה', ירושלים תשפ"א, מבוא, עמ' 1-50)

תא-שמע, כנסת מחקרים = י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד